

Ekonomik ve sosyal coğrafyada yeni bir araştırma alanı : azgelişmişliğin coğrafyası

CEZMİ SEVGİ

“Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün yok edeceklerdir. O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendine yakışan toplumsal duruma erişecektir”

Mustafa Kemal ATATÜRK

Ekonomik ve sosyal coğrafyada yeni bir araştırma alanı olan “azgelişmişliğin coğrafyası”nı tanımlamak için konuyu üç ana bölüm içinde ele almak gereksinimini duyuyoruz:

a) *Birinci aşamada, konuya giriş olarak, “azgelişmişliğin coğrafyası”nın ortaya çıkış nedenleri ve sonuçlarını saptamak. Burada özellikle Yves LACOSTE’un “azgelişmişliğin coğrafyası”(1) adlı yapıtından aktarmalar yapıp referanslar vererek konuya açıklık getirmeye ve ayrıca konuyla yakından ilgilenen saygın coğrafyacıardan Pierre GECRGE ve Jean DRESCH’in görüşlerine yer vermeye çalışacağız:*

b) *İkinci aşamada, “azgelişmişlik” konusuyla ilgilenen birçok ekonomist, sosyolog, tarım bilimci, tarihçi ve coğrafyacının konuyla ilgili görüşlerini açarak bu konudaki kavram kargaşasına bir açıklık getirme girişiminde bulunmak. Bunun yanısıra, bu çok farklı bilim dallarından gelen uzmanların üzerinde durduğu “azgelişmişlik” olgusunda ortaya çıkan alansal karşılıklı etkileşimlere değinmeye çalışacağız.*

c) *Son aşamada ise, coğrafi bir yaklaşımla konuya açıklık getirme çabalarının ilk aşamaları ve “azgelişmişlik” kavramını açıklığa kavuşturmak. Bundan amaç, birtakım değişken verilerden hareket ederek somut ve yapısal yaklaşımlar yapmaktır.*

Pierre GEORGE, Yves LACOSTE’un “Azgelişmişliğin Coğrafyası” adlı yapıtının sunuş yazısında azgelişmiş ülkelerin içinde buldukları durumu şöyle açıklamaktadır:

“Yeryüzü ana karalarının üçte ikisi dünya nüfusunun dörtte üçü, yarıya yakın kısmı 20 yaşının altında 3 milyar insan, gelir düzeyleri çok düşük, kendiliğinden oluşan çok yönlü dal budak salmış bir ortam içinde ekonomik sıkıntıların her an yaşanan tehdidi altında ve giderek artan açlığın kendini hissettirdiği son derece nazik bir denge üzerine kurulmuş olan yaşam: İşte azgelişmiş ülkelerin kaderleri ve içinde buldukları koşulların kısa bir betimlemesi”.

“Ancak çözümlene burada da kalmıyor elbette. Az gelişmiş dünya bir değişim içinde. Kolonial sömürgeciliğin çözülmesi ve bağımsızlık hareketlerinin yaygınlık kazanmasından sonra, azgelişmiş dünya üzerinde, halkların gözünü bağlayıcı çok aktörlü şeytanca bir oyun başladı. Bilinçli veya bilinçsiz olarak bu oyunda bir çok aktör yer aldı. Bir yandan temelde sosyal eşitlikten yana olan fakat bürokratik engeller nedeniyle amacına ulaşamamış sosyalist sistemlerin manevraları öbür yandan yeryüzünün stratejik noktalarını kendi çıkarları için kullanmaya çalışan, önemli hammadde kaynaklarını ellerine geçirmek için uğraş veren ve bu yönde görüşleri için ölüme hazır (ölebilen) fanatikleştirilmiş, halkların kardeşlik kavgalarını körükleyen egemen güçlerin manevraları, temelde günümüzdeki “barış içinde bir arada yaşama” ilkesinin üzerine dayalı güçler ilişkisinin aynı durumda sürüp gitmesi için yapılmaktadır”.

Pierre GEORGE yukarıda adı geçen yapıtla ilgili görüşlerini ise şöyle açıklamaktadır: “Böyle bir konuyu heyecana kapılmaksızın, isyanda bulunmaksızın soğukkanlı bir yaklaşımla ele almak çok zordur. Yves LACOSTE olayların sakin olduğu bir dönemde ya da dünyada olup bitenlerin tam anlamıyla belirlenmediği günlerde 15–20 yıl önce bu konuda bir düşünsel biresim (sentez) oluşturmayı başardı. O, incelemiş olduğu ülkelerin içinde bulunduğu sayısız dramaların tanıdığı olarak bir taraf tutma zorunluluğundan kendini alamamıştır. Bu namuslu bir insanın en doğal hakkı görevi ve aynı zamanda kişisel bir yetkiyi kullanmasıdır. O nedenle diğer yapıtların başlangıcı olan bu deneme, yeni bir alana (coğrafya alanına) yönelmesi ve ortaya konuş biçimiyle ikimiz için de istenilen bir yapıttır”

Yves LACOSTE, “Azgelişmişliğin coğrafyası”nın ortaya çıkış nedenlerini ve amacını şöyle açıklamaktadır: Diyelim ki, başlangıçta bu kitabın temel amacı “azgelişmiş ülkeler” olarak adlandırılan, onlar tarafından oluşturulan birliğin (veya birliklerin) yeryüzündeki dağılımlarını gösterecek bir haritanın açıklamasını (anlatımını) ve yapımını denemiş olmaktır. Yıllardan bu yana kişi başına düşen brüt ulusal gelire, beslenme rejiminin kalori miktarlarına veya toplam nüfus içindeki kırsal nüfusun yüzde oranına ve buna benzer birçok ölçütlere göre çok farklı ülkelerin (ekonomik, sosyal, kültürel yapılarıyla ilgili) sınıflandırmalarını gösteren bazı küçük haritalar bugüne kadar yok muydu? Fakat “azgelişmiş ülkeler”in bir haritasını yapmak için bu sınıflandırmaların hiçbiri yeterli değildir. En azından –değerlerinin her zaman tartışma götürdüğü– istatistiksel bir ölçütün

üstünlüğünü kabul etmek mümkün değildir: Kaldı ki onlar tek taraflı bir şekilde isteğe bağlı olarak seçilmiş olacaktırlar. (2) Bu durumda bunlar yeryüzündeki bir olayın taraflı ve tek yönlü görünümünü verebilirler. Bu haritaların bir kısmı ise, az veya çok, demografik, politik, sosyal ve ekonomik ve buna benzer belirtilerin (septom) birbirleriyle olan düzensiz ilişkilerini kendilerinde toplarlar. Birbirinden çok farklı istatistiksel rakamlara dayanan herbiri ayrı bir kriteri (ölçütü) gösteren haritaların yapılması bileşimci bir görüş vermemektedir. Yaklaşık 10 yıldan bu yana bu haritalar, büyük olasılıkla sadece birbirleriyle ilişki kuruyorlardı. Yeni gelişmelerle bu ilişkiler bozuldu ve ortaya çıkan uyumsuzluklar önemli boyutlar kazandı: Öyle ki petrol ve hammaddeler üzerinde yapılan operasyonlar birçok ülke için onların brüt ulusal üretimlerinin sahip olduğu değer yargısını ortadan kaldırdı. Daha şimdiden "Üçüncü Dünya" ülkelerinin bir çoğunda kişi başına düşen brüt ulusal üretim oldukça yüksektir. Bununla birlikte bu ülkelerdeki doğa kaynakları ve ekonomik olanakların çok kötü olmamasına karşın, bu ülkelerdeki nüfusun büyük çoğunluğunun içinde bulunduğu şartlar hep kötü olmuştur.

Birçok yazar, ekonomist ve sosyoloğun endişesi "az gelişmişlik" in **alansal yayılımının** ortaya konulmasındaki güçlünden kaynaklanmaktadır, yani "az gelişmişlik" in ne dereceye kadar coğrafi şartlara bağlı olup olmadığı sorunu sözkonusu edilmektedir —oysa bu güçlük bizce hiçbir şey ifade etmemektedir—, az gelişmişlik olgusunu sadece doğa koşullarına bağlamak ise "emperyalist ülkeler" tarafından egemenlik altına alınmış ülkelerin sömürsünü gizlemeyi gözetken şaşırtıcı, kötü ve çıkarıcı bir girişimin tanımıdır.

Birçok yıldan bu yana sözde "az gelişmiş" ülkeler olarak değerlendirilen ülkeler dünya kapitalist sisteminin içindedirler. Çevre (peripherie), emperyalist **merkez** (centre) tarafından egemenlik altına alınmış ve sömürülmüştür görüşü savunulmaktadır. Fakat dünyanın bu şekilde sunulmasında (gösterilmesinde) "çevre" olarak adlandırılan **alansal sınırlar** eğer bir harita üzerinde gösterilmeye çalışılırsa, onların tümünün aynı zamanda anlaşılması güç (muğlâk), karmaşık ve güvenilir olmadıkları ortaya çıkar. Bu ikili formülleşmenin simetrisiyle (her iki yüzüyle) böyle bir durumda ileri sürülmüş "çevre" terimi Fransa'da "az gelişmiş" olarak tanımlanan Korsika, Bretagne bölgelerini belirlemeye yarıyor, aynı zamanda güney-Fransa, kuzey-Fransa, güney-İtalya, kuzey-İtalya gibi bir karşılaştırma yapma olanağını da doğuruyor. Bu görüşü savunanlar "az gelişmiş ülkeler" "gelişmiş ülkeler" gibi iki kısımdan oluşan, üzerinde dönüp dolaşılıp aynı şey konuşulan bir kitaba yeniden başvurmamak için yeryüzünün **merkez-çevre** gibi sembollerini kullanmaktadırlar. Bugün ise, 1975 den bu yana moda olmuş olan bir başka klişeye başvuruyorlar: "güney-kuzey" karşılaştırması yaparak "gelişmiş ülkeler"i "kuzey yarım küre" diğerlerini ise "güney yarım küre" olarak değerlendirmiş oluyorlar.

Sorun bu ülkelerde ilk bakışta açıkça görülmediği için, bazı yazarlara çok basit gelmektedir. Örneğin, Güney Afrika Cumhuriyeti merkez ülkeler grubunda mı-

dır? Yoksa Samir AMİN'in çok aceleci bir kanıtlamasında olduğu gibi merkezde midir? Kaldı ki, bu ülkede yaşayan ve toplam nüfusun dörtte üçünü oluşturan Afrikalıların içinde buldukları sefaleti değerlendirerek, bu ülkeyi "azgelişmiş" olarak düşünmek de mümkün müdür?

Bu ve benzeri sorular, sayıları gittikçe artan birçok devlet için sözkonusu olacaktır. Öyle ki ister ulusal üretimin çok hızlı bir şekilde artması nedeniyle olsun (petrol üreten ülkelerde olduğu gibi), ister endüstri sürecinin hızlanması yönünden olsun, bir diğer sorun da İspanya, Portekiz, Yunanistan ve Arjantin gibi ülkelerin günümüzde "gelişmiş ülkeler" ile "azgelişmiş ülkeler" arasında yer alan "geçiş ülkeleri" olarak görülüp görülmeyeceğidir. Bu ülkeleri "geçiş ülkeleri" saydığımızda, bir harita üzerinde bunları acaba merkeze mi, yoksa çevreye mi alacağız? Bir başka soru da, birbirinden sosyo-ekonomik bakımdan çok farklı yapı ve konumlara sahip sosyalist ülkeleri "Üçüncü Dünya Ülkeleri" grubuna mı sokmak gerektiğidir. Bazı yazarlar, bu ülkelerden bir kısmının (Çin, Küba, Vietnam) "Üçüncü Dünya Ülkeleri" ile aynı grupta olduklarını kabul ederlerken diğer bazı yazarlar ise, bu gruplamaya kesin olarak karşı çıkmaktadırlar. Bu soruların aceleye getirilerek ardarda sıralanması sonunda, ortaya birçok farklı ve birbiriyle çatışan kavramlar ve alansal dağılım tipleri çıkıyor. Bu ise, bu ülkelerin içinde buldukları jeopolitik gerçekleri ve gelişme süreçlerini gösteren ve anlatan bir haritanın çizimini de güçleştiriyor.

Bu kavramları en uygun bir şekilde yararlılıkları bakımından bir düzene koyabilmek için, ana ölçüt **coğrafi bir yaklaşım** olmalıdır. Öyle ki "azgelişmiş ülkeler" "Üçüncü Dünya" ve "çevre" gibi kavramlara açıklık getirebilmek için, ülkeleri belirli ölçütlere dayalı bir alansal sınırlama yaparak korkusuzca incelemek gerekmektedir. Alansal tanımların, gerektiği zaman sık sık başvurulan ekonomik, sosyal ve toplumsal kavramlarla doğrudan ilişkisi vardır. Kalkınma sorunlarına ilişkin bazı görüşlerde, alansal tanımlar ve alana ilişkin belirgin referansların pek bol olduğu dikkate alındığında, bu görüşlerin alansal göstergeleri önemsememeleri çok şaşırtıcı olmaktadır. Bu görüşlerde, ülkeler, "azgelişmiş", "kapitalist", "emperyalist", "egemenlik altına girmiş" ya da "egemen" ülkeler olarak değerlendirilirken, çok karmaşık bir terim olan "ülke" sözcüğü genellikle "devlet" sözcüğü yerine kullanılmaktadır. Oysa bu sözcük herşeyden önce bir coğrafya terimidir. O halde bu görüşlerin alansal tanımlar karşısındaki ilgisizliklerini, ilgisizliğin de ötesinde bir uyumsuzluk olarak görmek gerekmektedir. Kalkınma planlarının başarısızlıklarının temel nedenlerinden biri de bizce budur.

Yukarıdaki biçimde, çeşitli adlar altında değerlendirilen ülkeler arasında tarihsel çok sıkı bağlar vardır. Ve bu bağların anlaşılmasında coğrafi yönden alansal bir anırtırma (telmih) yapmak, konuya alansal bir açıdan bakmak gerekmektedir. Bu nedenle, alan kavramını **coğrafi mekân** olarak ele alığımızda, "alan" kavramının çözümlenmesiyle uğraşan herhangi bir coğrafyacı, özellikle de "azgelişmişlik"le ilgilenen coğrafyacılar, hiçbir şeyden çekinmeksizin, çözümleme-

lerini coğrafi açıdan tüm dünya ölçeğinde yapmaya çalışarak, problemin alansal görünümünü ortaya çıkarmalıdır.

Yves LACOSTE, kitabının ilk baskısından bu yana eksikliği duyulan şeyin, coğrafya bilimi hakkında kesin bir yargıya sahip olunamamasından ileri geldiğini vurgularken konuyu şöyle açmaktadır: "Coğrafya bilimi olmanın haklı gerekçeleri ve onun bilgi kuramına (epistemoloji) dayalı yapısı, sosyal, ekonomik ve siyasal sorunların iyi bir şekilde tanımlanmasına ve özellikle "azgelişmişlik" sorununa bir açıklık getirilmesine olan katkısı hakkında yeterli bir bilince sahip olunamamasından kaynaklanmaktadır."

Coğrafyacıların, tarih, sosyoloji ve ekonomiye doğru kaymaları alansal bir anlayışla, ekonomik ve politik sorunların daha iyi kavranılmasına önemli katkılar yapmıştır. Coğrafyacılar, diğer sosyal bilimci ve uzmanların yapmakta oldukları gibi, yaptıkları çözümlerinin teorik boyutlarını oluşturmayı üstlenmelidirler. Böylece alansal sembollerin ve betimlemelerin sistematik bir şekilde eleştirilerini yapmak gibi bir sorumluluk altına girmeleri gerekmektedir. Bu nedenle coğrafyacılar, birbirleriyle çelişik olan çok farklı tarihsel durumlar ya da olaylarla ilgili olarak kısa ya da uzun zaman süreçlerini gözönünde tutarak bu durum ve olaylara bir açıklık getirmek ve bilgi vermek göreviyle karşı karşıyadırlar. Böylece yapılacak çok yönlü çözümleme, küçük coğrafi bölgelerdeki veya büyük coğrafi bölgelerdeki alansal görünümün farklılıklarını ortaya çıkaracaktır. Bu durumda yapılacak betimlemeler için örneklerin seçiminde çok dikkatli olmak gerekir. Çünkü onların bir kısmı yanıltıcı sonuçlar doğurabilmesine karşın, bir kısım sorunların ve aydınlanmasına, çözümlenmesine yardımcı olmaktadır.

"Azgelişmişliğin coğrafyası" ise, ekonomiden gelen "kalkınma uzmanları" tarafından başlangıçta fazla önemli bulunmamıştır. Bu uzmanlar için coğrafya sözcüğü, bitki örtüsü, iklim, relief ve buna benzer şeylerin betimlenmesi ve sınıflandırılmasını yapmaktan başka bir anlam taşımamaktadır. Bazı klasik coğrafyacılar ise, "azgelişmişlik"le ilgilenmek istemedikleri gibi "azgelişmişlik" sorunlarına "azgelişmişlik coğrafyası" deyiminin önemini yadsıyarak coğrafya biliminin konuya yeni bir şey getirmediğini, bu sorunların çözümüne bir katkıda bulunamayacağını savunuyorlardı. Oysa, "azgelişmişlik" olgusunun coğrafyası, Lâtin Amerika, Asya ve Afrika'da sömürüye karşı adalet ve ulusal bağımsızlık için savaş veren kadın ve erkek tüm insanlara bu mücadelelerinde ışık tutacak bilgiler sunabilir. Bunun gibi, "azgelişmişliğin coğrafyası" tüm bu insanların içinde buldukları alansal stratejik koşulların ve içinde yaşadıkları sosyo-ekonomik durumların ve konumların en iyi bir biçimde değerlendirilmesi yönünden önemli katkılarda bulunabilir.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, coğrafyacılar sadece öğrenmek için öğrenmek peşinde olamazlar. Çünkü coğrafyacıların dünya üzerine yapmış oldukları betimlemeler ilk bakışta tam olarak farkına varılmamakla birlikte son derece önemli sos-

yal, ekonomik ve politik etkiler taşımaktadır fakat bu etkiler pozitif veya negatif olabilirler. Coğrafyacıların ortaya koyduğu bilgiler, saptırıcı veya aydınlatıcı nitelikte olabilir, ama önemli olan, bu bilgilerin toplumsal oluşumların ve olayların bütünü hakkında ortaya konmuş olabilmeleridir.

Yves LACOSTE "az gelişmişliğin coğrafyası"nın önemli amaçlarından birini de şöyle saptamaktadır. "Üçüncü Dünya" ülkelerinin çok geniş yayılım alanlarında bir bütünlük oluşturmak üzere süregelen çelişkilerin ve oldukça karmaşık dönüşümlerin niteliğini kendi bilim disiplininiz doğrultusunda, sefalet, baskı ve zulme karşı savaşımlara öğretmeyi denemektedir. Ancak amaç bir strateji çizmek değildir. Toplumsal gelişim üzerine teorisiyen ya da ilerici olduklarını kabul eden bir takım gelişme uzmanları zaten bunu yapmaktadırlar. Stratejiyi çizmek, devletleri yönetenlerin, partilerin ve politik örgütlerin işidir. Coğrafyacının görevi ise, üzerinde mevcut güçlerin çatıştığı **alansal bir harita** yapmak ve dünyayı en iyi bir şekilde betimliyerek, gerekli yönetsel araçları oluşturmaktır. Bu durumda üçüncü dünya ülkelerine yeterince yararlı olabilmek için bu ülkelerce başvurulabilecek etkili taktiklerin hazırlanmasında ve bir kalkınma stratejisinin çizilmesinde dikkate alınması gereken önemli bir nokta da, olayların olduğu "zaman" ve "yerin" iyi bir çözümlenmesini yapabilmektir. Öyle ki, "zaman" ve "yer" içinde herhangi bir genellemeye gitmeden en küçük ölçüde de olsa, her türlü soyut görüşten kaçınarak elde edilen bilgiler ortaya koymak gerekir. Az çok parçalanmış halde ve bölük pörçük nitelikte de olsa, bu bilgilerden sonra "nasıl", "neden" ve "nerede" sorularının yanıtını aramak gerekir. Gerçekler kuşkusuz bir değişim içindedirler ve bundan dolayı sadece teoriden hareket edildiğinde bu dönüşüm koşullarını açıklamak çok zor olacaktır.

Bağımsızlık ve egemenlik olgularına ilişkin tezlerin ana özelliklerinden birisi, bu tezlerde, karmaşık coğrafi tanımların ve anlatımların bolca yer almasıdır. Ancak bu tezlerde, çeşitli stratejilere bağlı olarak saptırıcı nitelikte tanım ve anlatımlara bol bol rastlamak olanaklıdır. Özellikle toplu iletişim araçlarının bu stratejilere göre istenildiği gibi kullanıldığı bir dünyada, "ülke" "merkez." "çevre" ve "kuzey-güney ilişkileri" gibi kavram ve konuların ele alınmasında, "az gelişmişlik coğrafyası"na her zamandan daha çok günümüzde gereksinim vardır. Başka bir deyişle, kafaların kurnazca karıştırılmasına karşı "az gelişmişliğin coğrafyası" artık kaçınılmaz olmuştur.

Jean DRESCH ise, ortak bir yapıt olan "Üçüncü Dünyanın Tanımı" adlı yapıtta (3), konuyla ilgili görüşlerini, "üçüncü dünya ve coğrafya" başlığı altında şöyle açıklamaktadır: Üçüncü Dünya ülkelerini oluşturan devletlerin büyük çoğunluğu ılıman bölgelerin dışında tropikler arasındaki kurak, yarı kurak, nemli veya ekvatorial bölgelerde bulunmaktadır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, yetersizlik ve fiziksel coğrafya olgusuyla (doğa koşullarıyla), üçüncü dünya olgusu arasında bir bağ söz konusudur, veya imkânsızlıklar ve kalkınma arasında bu ilişkiyi görmek olasıdır. Burada sözkonusu olan yetersizlik kesinlikle maden yataklarının yeter-

sizliği ile ilgili değildir. Aksine, Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu yeraltı kaynağı bakımından oldukça zengindirler. Fakat bu durum bio-coğrafi koşullar ve yapısal veya jeolojik özellikler arasındaki bir raslantı da değildir. Örneğin, petrolün ilk önce kurak bölgelerde bulunduğu akla gelmektedir; bakır, manganez, kobalt, demir ve uranyum gibi madenlere gelince, bu madenler bakımından da Üçüncü Dünya ülkeleri oldukça zengindirler. Fakat sorun bu madenlerin nasıl işlenebileceği ve uluslararası pazara nasıl sunulacağı sorunudur. Fiziksel ilişkilerin ortaya çıkarıldığı sorun, coğrafya ve Üçüncü Dünya arasındaki bio-klimatik koşulların, ılıman iklim kuşağında olduğu gibi, toprağın kullanımı ve ürünlerin elde edilmesindeki olanakların bilinmesi ile doğrudan ilişkilidir. O halde söz konusu olan durum kırsal tarım bilimi (agropastorale) ile Üçüncü Dünya arasındaki ilişkilerdir. Bu görüş soruna yanlış bir yaklaşım yapma değildir; ayrıca bu ülkelerin büyük çoğunluğu tropikal yüksek basınç bölgelerinde ve kurak alanlarda bulunuyorlarsa ve hiç kuşkusuz bu koşullar da elverişsiz ise bu insanlığın bir ürünü ve icadı değildir.

Konuyu "azgelişmişlik ve doğa koşulları" açısından geniş boyutlarda ele alacağımızdan burada Jean DRESCH'in gelişmiş ülkelerin coğrafyacısı ve tarım bilimcilerine yönelttiği bir eleştiriyi vurgulamak istiyoruz. Jean DRESCH'e göre bu araştırmacılar tropikler arası bölgeleri incelerken bio-klimatik koşulların ortaya koyduğu yetersizliklerle bu ülkelerde yaşayan insanların ikelliği arasında karakteristik olarak sürekli bir bağ kurduklarını söylemekte, bu karamsar ve determinist görüşlü coğrafyacıların başında ise Pierre GOUROU, Augustin BERNARD ve Charles ROBEQUAIN'in geldiğini belirlemektedir.

"Azgelişmişlik" konusundaki kavram kargaşası

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği günlerin hemen ardından "azgelişmişlik den sık sık konuşulmaya başlandı. Bu kavram uzunca bir süre sonra anlaşıldığı gibi Amerikalı politikacıların "under-development" dedikleri terimin karşılığıdır. Bu kavramın ortaya atılmasındaki amaç, en azından insanlığın dörtte üçünün açlığa mahkûm bir durumda olduğunu belirtmek ve geleceğin 30 yılı içerisinde yoksul ülke halklarının nüfus bakımından iki katından daha fazla artacağına dikkatleri çekmekti. "Azgelişmişlik"le ilgili olarak sonradan, binlerce kitap, film, küçük yayın, makale, afiş ortaya çıkarıldı ve konferanslar verildi. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz: "Farkında değilmisiniz, insanlığın büyük çoğunluğu yoksul, hasta ve aç durumda, onların hiç bir şeyleri yok, eğitimden yoksunlar ve işsizler. Bu insanlar Lâtin Amerika, Asya ve Afrika'da yaşamaktadırlar. Onların nüfuslar gün geçtikçe artmaktadır." Sefalet üzerine yapılan tüm bu açıklamalar, birbirinden farklı değişiklikler göstermelerine karşın resmen bir çözümde birleşiyordu; "Azgelişmişlik"e karşı bir şeyler yapmak gerek. Onlara yardım etmek zorundayız. "Azgelişmiş ülkeler" için bu yardım kampanyası 30 yıldan bu yana devam etmektedir. Bu kavramın süreç içinde kazandığı çok farklı ve değişik anlamlar yüzünden, "azgelişmişlik" hakkında öncelikle yapılması gereken bir yorum or-

taya koymaksızın "azgelişmişlik" üzerine birşeyler söylemek olanaklı değildir. Çünkü bu kavrama yüklenen çeşitli anlamlar her ne kadar etkili görülmüyorlarsa da, aslında bu kavram açık seçik bir yorum sunmayı engelleyecek ölçüde etkilidir.

Çok yönde dalbudak salmış karmaşıklık

Köken bakımından "azgelişmişlik" Lâtin Amerika, Asya ve Afrika halklarının içinde buldukları yoksullukların görünüm olarak açıklanmasına yardımcı bir kavramdı. Fakat zaman içerisinde, değişik sosyo-ekonomik şartların niteliksel açıdan belirlenmesi için de kullanılmaya başlandı. Örneğin, Avrupa'nın birçok ülkesinde, ulusal gelire göre nüfusu ortalama gelirin çok altında bulunan (Masif Central veya Bretagne) kırsal bölgeler sık sık azgelişmiş olarak adlandırılabilir. Buna karşılık Korsikalıların veya Bretagne'lilerin içinde buldukları somut koşullarla "Üçüncü Dünya Ülkeleri"ndeki sefalet arasında hiçbir ortak ölçüt yoktur. Avrupa'nın daha az endüstrileşmiş bölgelerini belirlemek için azgelişmişlik teriminden yardım uman bazı yazarlar, endüstri devriminin beşiği olan eski maden ocaklarının bulunduğu ve günümüzde pek çok güçlüklerle karşı karşıya olan bu eski endüstri bölgelerinin sorunlarını "azgelişmişlik" olarak belirlemede hiç tereddüt göstermiyorlardı. Bunun da ötesinde azgelişmişlik sözcüğü, sadece günümüzde ortaya çıkmış olan bir olguyu belirlemek için değil, aynı zamanda eskiden ortaya çıkıp da günümüzde önemini yitirmiş ekonomik ve toplumsal koşulları açıklamak için de kullanılmaktadır. Bu nedenle birçok yazar, "azgelişmişlik"i tanımlarken bu sözcükle belirlenen bir bölge ya da ülkenin sahip olduğu ekonomik ve sosyal koşulları, endüstri devriminden önce de söz konusu olduğu görüşünü savunmaktadırlar.(4) Bu görüşte, Avrupa'nın belli tarihsel dönemlerinin, bunun da ötesinde bazı bölgelerin ve dünyanın bazı bölgelerindeki tarihsel olguların, giderek günümüzdeki Lâtin Amerika, Asya ve Afrika halklarının içinde buldukları koşulların karakterize edilmesi ve açıklanması yönünde büyük çelişkiler ve yanılgılar taşımaktadır. ROSTOW, "take - off"a bağlı olarak azgelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu koşulları sadece işlevsel yönden ele almaktadır.(5) Diğer bazı yazarlar için azgelişmişlik binlerce yıldan beri mevcuttur. (A. PIATIER). O, insanlığın tarihi kadar eskidir (P. LEBRE). Ancak birçok yazar azgelişmişlik'i sömürü olgusunun ortaya çıkardığı konusunda tam olmasa da genelde bir görüş birliği içindedirler. Böylece azgelişmişlik hassas, çok değişken, ve çeşitli şekillerde ortaya çıkan bir kavram olarak beliriyor. Öyle ki bu kavram, çok çeşitli görüşler doğrultusunda oldukça karmaşık, sağlam bir içeriğe kavuşmamış olarak gün geçtikçe yaygınlık kazanmaktadır. Sonuç olarak "azgelişmişlik", ister herhangi bir alandaki parçalanmışlık ya da uyumsuzluk, ister herhangi bir şekilde ortaya çıkan yetersizlik veya gereksinimlerin yeterince karşılanamaması ile ilgili olarak kullanılmış olsun, kavramın kullanılışı bir gelişigüzellik göstermektedir.

Bu kavramla ilişkili olarak kullanılan terimlerin içinde en çok tanınanı ve tüm dünyaya dillerine çevrilerek kendini kabul ettireni kuşkusuz ki "Üçüncü Dünya" kavramıdır. Bu kavramın gerçekten tarihsel bir gelişimi vardır. Bu kavram, ilk kez 1952 Ağustosunda haftalık bir dergide Alfred SAUVY tarafından büyük iddialar taşımayan bir gazetecilik terimi olarak ortaya atılmıştır.(6) Burada gözetilen amaç yoksul ülkelerin sorunlarını ortaya koymak ve onları 1789 devriminin hemen arifesinde ortaya çıkmış olan "Tiers etat" kavramının açıkça belirlediği ekonomik, sosyal ve politik haklar açısından karşılaştırmaktır. "Üçüncü Dünya" kavramı basın aracılığı ile tüm dünyaya yayılırken, çok değişik algılama ve değerlendirmelerin konusu oldu. Öte yandan bazı yazar ve bilim adamları da "tarafsız ülkeler" terimini ileri sürdüler. Bunların ortaya attıkları görüşe göre bu ülkeler hem kapitalist, hem de sosyalist blok ülkelerinin görüşlerine ters düşen bir görüş savundular. "Üçüncü Dünya"nın içsel örgütlenme biçimi ile ilgili olarak Korkut BORATAV'ın(7) bir araştırmasında şöyle bir sınıflama yapılmaktadır: Üçüncü Dünyanın içsel örgütlenmesi, birbirleriyle büyük ölçüde kesişen iki ana guruplaşmadan oluşmaktadır. *Bloksuz* (veya ittifaksız) uluslar topluluğu ile *yetmişyediler* gurubudur. Bunların dışında çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerini içeren üretici birlikler ve bölgesel guruplaşmalar vardır.

Öbür yandan başta Pierre JALEE(8) olmak üzere bazı bilim adamları Lâtin Amerika, Afrika ve Asyadaki sosyalist ülkeleri Üçüncü Dünya ülkeleri gurubuna dahil etmemektedirler. Fakat bugün başta Küba, Çin, Vietnam ve Yugoslavya olmak üzere bu ülkelerin yöneticileri kendilerini Üçüncü Dünya grubu içinde kabul ettikleri gibi Üçüncü Dünya ülkelerinin liderliğini de yapma yarışı içine girmişlerdir. Zamanla Üçüncü Dünya terimi az gelişmişlik ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlayınca artık Üçüncü Dünya teriminin bu ülkelerin içinde buldukları ekonomik sisteme göre değerlendirmek doğru değildir. Önemli olan az gelişmişliğin somut koşullarının bu ülkelerde bulunup bulunmadığını saptamaktır. Buna göre, herhangi bir ülkede, o ülkenin halkı büyük ölçüde sefalet içinde ise o ülkeyi az gelişmiş olarak görmek gerekmektedir. Diğer yandan bir çok bilim adamı, bir "Dördüncü Dünya" kavramından da söz etmeye başlamışlardır. Bu bilim adamları ileri sürdükleri kavramı şöyle açıklamaktadırlar. Yoksul ülkelere gelen göçmen işçi kitlesi, gittikçe büyümektedir ve bu büyüyen kitle "Dördüncü Dünya"yı oluşturacaktır. Diğer bir açıdan da birkaç yıldan bu yana hammadde ve petrol ihraç eden bazı az gelişmiş ülkelerin, hammadde ve petrol fiyatlarının hızla artması sonucunda, bu ülkelerin değişik bir ekonomik birikime sahip olacakları belirlenmekte ve böylece "Dördüncü Dünya"nın oluşacağı varsayılmaktadır.

"Üçüncü Dünya"dan sonra "Dördüncü Dünya" o halde neden bir "İkinci Dünya" olmasın? Bu kavram da zamanla oldukça ilgi toplamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti yöneticileri tarafından ileri sürülen bu görüşe göre iki süper gücün egemenliğinde bulunan bölge ile "Üçüncü Dünya" ülkelerinin buldukları bölge arasına da bir

bir geçiş (ara bölge)nin varlığı kabul ediliyor ve bu ara bölgede Avrupa ülkelerinin bulunduğuna dikkat çekiliyor ve bu yaklaşımla İkinci Dünya kavramı tanımlanmış oluyor. Samir AMİN, konuyu kendi açısından ele alarak BOUKHARINE tarafından ilk defa 1915 de ileri sürülen ama tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamış bir konuyu gündeme getirmektedir(9). AMİN, politik ve alansal içeriği olan *merkez-çevre* ilişkisi üzerine bir kavram ileri sürdü. Bu kavram çok kısa zamanda oldukça büyük ilgi topladı. Nedeni ise, "Üçüncü Dünya" ve "azgelişmişlik" terimlerinin iletişim araçları tarafından uzun zamandan beri kullanılması ve yıpranmış olmasından ileri geliyordu. Daha sonraları çevresel kapitalizm ve merkezi formasyonlardan konuşulmaya başlandı. Samir AMİN'in kolektif bir çalışmanın ürünü olan "*emperyalizmin krizi*" adlı yapıtta *yapısal bir kriz*" başlığı altında sunmuş olduğu bir incelemeye göre, kapitalist üretim sistemi özünde varolan bir iç çelişki ile karakterize edilmektedir: Bu çelişki üretici güçlerin büyüyen sosyal yapısı ile, sürüp gitmekte olan üretim ilişkilerinin gittikçe daralan karakteri arasında görülmektedir(10). Kapitalizmin tarihi ise üretici güçlerin istemleri doğrultusunda üretim araçlarının ayarlanması sürecidir. O halde bu tarih gelişme dönemleri ile bunu izleyen yapısal krizlerden oluşmaktadır. Kapitalizmin dört gelişme dönemini şöyle sıralayabiliriz. 1815-1940, 1850-1870, 1890-1914, 1948-1967. Amin'e göre bu dönemlerin her biri kapitalist sistemin belli coğrafi alanlara doğru yayılmasını gösterir. Böylece tüm dünyada merkezden çevreye doğru yayılan bir sistem sözkonusu olmaktadır.

Bizce en önemli sorunlardan biri de şudur: Bir takım el ilanlarının, afişlerin, dergilerin, filmlerin bizleri azgelişmiş ülkelere yardıma çağırmaları acaba bir raslantı mıdır? Yine bir takım imajlarla bu ülkelerde yaşayan halkların yoksulluk ve sefaletlerini açıklarken özellikle bu insanların "hangi coğrafi koşullar" içinde buldukları sürekli olarak neden vurgulanmak istenmektedir? Bunların en klasiği kuraklığın oluşturduğu peyzaj tipleridir; Bitki örtüsü oldukça seyrek, toprak çatlaklarla kaplı ve çökmelerle kırılmış bir durumdadır. (Biafra örneğinde olduğu gibi). Susuzluk kavramı ise açlık ile tamamen birleşmiş ve birbirlerini tamamlayan iki eş haline gelmiştir. Bir diğer anlamı ile, film ve benzeri araçlarla azgelişmişliğin ve onun sorunlarının ancak coğrafi şartlarla açıklanabileceği vurgulanmak istenmiştir. Bazı özelliklere sahip değişik bölgelerdeki insanların doğa şartlarının elverişsizliği nedeniyle gün geçtikçe ezildikleri belirlenmek istenmiştir. Fakat diğer güçlüklerden hiç söz edilmiyor. Böylece azgelişmişlikle coğrafi olgu ve nedenler arasında doğrudan bir ilişkinin var olduğu gerçeği savunuluyor. Bazı kafalarda "azgelişmişlik" bu görünümlere bağlı bir tasarım olarak yerediyor. Oysa ki "azgelişmişlik"i belirleyen tek coğrafi etken, doğaldır ki sadece kuraklık değildir. LACOSTE bir örneklemede şöyle demektedir: "Peyzaj ile ters düşen öyle görünümler vardır ki örneğin kentlerde yüksek eteklere çivi ile tutturulmuş gibi duran gecekondular, hastalıklı deniz kıyılarındaki oturma alanları da "azgelişmişlik" in ölçütlerinden biri değil midir? Bu görünümler, ister istemez konuya coğrafi düşünsel bir yaklaşım ile eğilme alışkanlığını yaratıyor. Bu durum ise, her ne kadar

coğrafyacılar konu dışında kalmaya çalışırlarsa çalışsınlar "azgelişmişlik" ile ilgili sorunların coğrafi boyutlarının ihmal edilemez olduğunu göstermektedir.

Çelişkili ve farklı görüşlerin ortaya çıkışı

Konuyla ilgili ekonomistlerden Samir Amin'in görüşlerine daha önce yer vermiştik. Yine aynı amaçla konuya yeni bir perspektif kazandırmak ve konumuzu daha iyi bir şekilde açmak amacıyla diğer bazı yazarların azgelişmişlikle ilgili görüşlerine yer vermeye çalışacağız:

Andre Gunder FRANK(11)'a göre Lâtin Amerika ülkeleri sömürü düzeninin getirdiği "azgelişmişlik" in acıları ile kıvrılırken, halk ekonomik, politik ve kültürel bir bağıllığın içine atılmıştır. Bu oluşum ise bu ülkelerin içinde buldukları şartların da ötesinde sanayileşmiş dış güçler tarafından belirlenmiştir. FRANK ikilemli (düalist) görüşe karşı çıkarken bir yandan ileri düzeyde kapitalist ekonominin varlığı ve diğer yandan onun ayak bağı olan, gelişmeyi engelleyen arkaik ve feodal yapının Latin Amerika ülkelerinde sözkonusu olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bu ülkelerdeki iç ve dış dinamizmin çok iyi değerlendirmesine dikkat çekerken çağdaş "azgelişmişlik" i şöyle tanımlamak gerekir: "Bu olay herşeyden önce gelişmiş, (metropolitan) ülkelerle, bağımlı, azgelişmiş ülkeler arasındaki geçmişte ve günümüzde kurulmuş olan ekonomik ve sosyal ilişkilerin tarihsel ürünüdür". Sonuç olarak bölgeler sorununa değinen FRANK, farklılaşmanın arkaik kurumların veya tarihsel süreç içinde bölgeler arasındaki kapital eksikliğinden dolayı belirmiş olan ikili yapının değil, genel olarak evrensel, kapitalist sürecin ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Böylece bölgeler sorununa yeni bir açıklık getirerek azgelişmişliğin bir ölçütü olan bölgeler arası dengesizliğin nedenlerini de açıklamış olmaktadır.

Christian PALLOIX, iki ciltlik "*Kapitalist Dünya Ekonomisi*" adlı yapıtının "Yeni Sömürgeciliğin Dünya Üretim İlişkileri" başlıklı bölümünde azgelişmişlik ile ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır:(12). "Sömürü ve egemenlik konusunu yaratan şey, dünya üretim ilişkilerine bağlı somut farklılaşmalardır. Bu farklılaşma içinde "çevre" dediğimiz ülkeler bağımlı durumdadırlar. *Egemenlik* "merkeze" özgü, *bağımlılık* ise çevreye özgü olaylardır. Onların her ikisi de, dünya üretim ilişkilerinin oluşturduğu bir bütünün parçalarıdır. Bu nedenle dünya ölçeğinde kapitalist üretim sisteminin bir çözümlenmesinin yapılması gerekmektedir". Ayrıca Palloix, üst düzeydeki üretim sistemine sahip olan ulusların, değişim mallarının değeri üzerinden uluslararası pazar aracılığı ile birtakım istekler ileri sürmektedirler. Bu istekler azgelişmiş ülkelerin ürettikleri malların değerlerinin oluşum sürecini gizliyor. Açıkçası kapitalist üretim sistemi kendi doğrultusunda azgelişmiş ülkelerdeki fiyatları belirliyor demektedir.

J.M.ALBERTINI, "*Azgelişmişliğin Mekanizması*" adlı yapıtında konuya değişik bir yaklaşım getirmiştir. Yazar, kitabının giriş bölümünde şöyle diyor(13): Azgelişmişlik günümüzün en önemli sorunlarından biridir. Ya bu yüzyılın sonuna kadar kadar yoksulluk ve açlığı yenmiş olacağız, ya da kapitalist veya sosyalist olsun tüm

endüstrileşmiş ülkeler, yaşamlarını atom kuvveti ile sürdüren zenginlik adacıklarından başka birşey olmayacaklardır. Günümüzde milyarlarca insan birer hiç olmayı reddetmektedirler. Bu insanlar ekonomik bağımsızlık içinde yaşamaya hakları olduğunu açıklamaktadırlar. İşte bu "Üçüncü Dünya"dır. "Azgelişmişlik" zamanımızın en önemli ekonomik ve sosyal sorunu değildir. O aynı zamanda tüm tarihin en önemli politik sorunudur. Bu sorun ancak zihinsel sosyal, ekonomik yapılarıdaki köklü değişimlerle çözülebilir. ALBERTİNİ konuya bir istatistiksel türden bir de yapısal yönden yaklaşım yapılması gereğini savunmaktadır. İstatistiksel yaklaşımla gelişmiş ülkeler ve Üçüncü Dünya ülkelerine ilişkin belli istatistiksel verilerin karşılaştırılması ile gelişme süreci içindeki ülkelerin bugünkü durumları belirlenmeye çalışılır. Bununla beraber istatistiksel göstergeler, "azgelişmişlik" hakkında tam bir bilgi vermemektedir. Gerçekten de tanımlayıcı araştırmalar yeterli değildir. Azgelişmişliğe karşı etkili bir eyleme geçebilmek için, nedenleri bulmaya çalışan bir çözümleme gereklidir. Bütün bu yetersizliklerin bilincinde olarak, istatistiksel yaklaşımları üç aşamada yapmak gerekmektedir: a) *demografik*, b) *ekonomik*, c) *sosyal*. İstatistiksel yaklaşımlarla sorunları belirlemek yeterli değildir. Oysa onları çözmek de gereklidir. İşte bunu sağlayacak olan yapısal yaklaşımdır. ALBERTİNİ'ye göre basit istatistiksel farklılaşmaları aşmak ve gelişmiş azgelişmiş ekonomileri birbirine göre çelişik kılan türsel farklılaşmaları belirlemek zorunludur. Gelişmiş bir ülkenin ekonomisini bir makinaya benzetebiliriz. Buna karşın "Üçüncü Dünya" ekonomileri bir bütün olarak ele alınamazlar. Ekonomik mekanizmanın öğeleri birbirine bağlıdır. Bu durum şu nedenlerden doğmaktadır:

—Ekonomi birbirinden bağımsız sektörlere ayrılmıştır,

—Gelişmeyi engelleyen birtakım egemenliklerin altında kalmıştır.

LACOSTE'e göre azgelişmişlik'i ancak, üretim sürecini tüm tarihsel boyutlarıyla ele almak suretiyle açıklamak olanaklıdır. *Lacoste azgelişmişliğin karakterizasyonu ve tanım tiplerini şöyle sıralandırmaktadır*(14):

1— Bazı yazarlar için azgelişmişlik, bir takım ülkelerde yaşayan insan gücünün zorunlu gereksinimlerini karşılayamamaktan kaynaklanmaktadır. Fakat bugün zorunlu gereksinimleri biyolojik yaşam koşullarını gerektiren minimum bir düzey üzerine oturtmak olanaklı değildir. Açlık burada geleneksel olarak azgelişmişliğin çok açık bir belirtisi olarak sunulmuştur. İnsan gücünün yetersizliğinin nedenleri üzerinde hiç durulmamıştır.

2— Bazıları için ise, "azgelişmişlik" üretim araçlarının yetersizliğine bağlanmaktadır. Bu yazarların bir bölümü doğa kaynaklarının yetersizliğini vurgularken nüfus artış hızının fazlalığından söz edip (surpeuplement)nin bu ülkelerde azgelişmişliğin bir nedeni olduğunu ileri sürmektedirler.

3— Yukarıdaki görüşlere karşı olan yazarlar ise az gelişmişliği var olan kaynakların iyi değerlendirilememesine bağlıyorlar. (ekipman, teknik eleman yetersizliği)

4— Azgelişmişlik, sık sık bir yılda kişi başına düşen **ulusal gelir**'in artma oranına

göre değerlendirmektedir. (Yukarı Volta'da kişi başına düşen ulusal gelir 50 \$ A.B.D.'de ise 5000 \$ dır.

5- Birçok yazar için "azgelişmişlik" geri kalmış arkaik ve geleneksel olarak adlandırılan ekonomik ve toplumsal,koşulların günümüzde de yaşamakta,olmasına bağlıdır.

6- Büyük ölçüde azgelişmişlik endüstrinin yokluğu ile değerlendirilmektedir. Bu görüşte endüstrileşmede sömürü sistemi sorumlu tutulmaktadır.

7- Azgelişmişlik kavramını, zaman zaman da ekonomik engelleme (blokaj) ile eş anlamda kullanmaktadırlar. Buradan hareketle, endüstri kuruluşlarının azlığı (sayısal) sermayenin olmayışı, yönetici kadroların eksikliği ve tıkanıklığın bulunması gibi nedenlerin azgelişmişliği ortaya çıkardığı öne sürülmektedir.

8- "Azgelişmişlik"i ikilemli (düalist) görüşe bağlamak isteyen birtakım yazarlara göre ise herhangi bir ülkede bir yanda modern ekonomik sektör, diğer yanda ise geleneksel ekonomik ve sosyal yapı bulunmaktadır. Burada bir bütünleşme sözkonusu değildir. Aksine, geleneksel sektör modern sektörün ayak bağı olmaktadır.

9- Düalist görüşe karşı olan yazarlar ise bu durumu sömürü düzeninin ortaya koyduğunu savunurlarken parçalanmışlığın gerçek nedenini şöyle açıklamaktadırlar: Bu modern ekonomik sektörler azgelişmiş ülkelere, egemen ülkelerin kendi metropollerinin hammadde ve diğer gereksinimlerini en ucuz bir biçimde elde etmek için soktukları sektörler olarak değerlendirmektedirler.

Coğrafi bir yaklaşımın ve konuya aydınlık getirme çabalarının ilk aşamaları ve kavramı açıklığa kavuşturma denemesi

"Azgelişmişlik" kavramının içinde bulunduğu kargaşanın ve bu kargaşa içerisinde ortaya atılan çok farklı terimlerin, hem politik hem de bilimsel olarak ortadan kaldırılması gerekmektedir. Çünkü bu kargaşa hem politik hem de bilimsel olarak tehlikeli sonuçlar üretecek boyutlara varmıştır. Örneğin, bu kargaşa devletleri ve bölgeleri birbirine daha çok bağımlı kılarken, aralarında ekonomik, toplumsal ve politik açıdan farklılaşmalara yolaçan rekâbet koşullarını gereği gibi anlamamızı engellemektedir. Gerçeklere iyi veya kötü yaklaşıma yardım eden,bu çeşitli kuram ve görüşlerin eksiklikleri özellikle çok tehlikeli ve ciddi sonuçlar doğurabilecek türden eksikliklerdir.

Bu durum karşısında şu soruları sormak gerekmektedir. Egemen güçler belli ülkelerin oluşturduğu bir grubun içinde midirler? Yoksa gerçekten çok karmaşık olan üretim ilişkilerinin oluşturduğu bir coğrafi bütünün içinde midirler? Ya da çok değişik yapıdaki "azgelişmiş ülkeleri" belirli bir gurupta toplarken, alansal bir nitelik hangi ölçülerde olacaktır? Bu durumda, doğa koşullarının karakteristik belirleyiciliğinden hareket ederek çok değişik olan alansal birliktelik ile doğa koşullarının belirleyiciliğinin uygunluğuna bakmak gerekmektedir. Örneğin, *tropikal* ülkeleri bir araya toplamak gibi. Ya da konuya ekonomik, toplumsal, siyasal veya kültürel açıdan da yaklaşmak gerekmektedir.

LACOSTE alansal referansların düzey farklılıkları ile ölçekler arasında bulunan açık farklılıkları kesinlikle birbirinden ayırmak gereğini vurguluyor. Yazar konuya şöyle bir yaklaşım yapmaktadır. (15) Çünkü onlar büyük ölçüde birbirinden çok farklı anlatım biçimleri ve çözümlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. "Azgelişmişlik"i bilinçli bir şekilde ortaya koyabilmek için eldeki **objektif re-eller** arasındaki farklılığı ve aynı zamanda ölçekler arasındaki değişikliği çok iyi değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü sorunlar büyük ölçeğe göre çok dar bir alanda ne olup bittiğini (örneğin, bir köyün monoğrafik araştırmasında olduğu gibi) veya küçük ölçeğe göre geniş bir bölgedeki alansal koşullar incelendiği zaman ortaya çıkmakta ve bu sorunlar kendini şöyle hissettirmektedir. Bir devletin sınırları içindeki bölgesel bir alan incelenirken, bu bölge ile öbür bölgeler arasındaki rekâbeti küçük ölçekle yaptığımız bir incelemede açıkça görebiliriz. Fakat, buna karşılık büyük ölçeklerle yaptığımız bir köyün monoğrafik araştırmasında bunu görmemiz olanaklı değildir. Değişik zaman bölümleri sözkonusu olduğunda bu durum tarihsel çözümler için de geçerlidir. Örneğin, **uzun zamanlar tarihi** ve **coğrafyanın küçük ölçekli çözümlenmesi** ile **kısa zamanın oluşturduğu tarih ve büyük ölçekle yapılan bir coğrafi çözümlenme** arasında büyük farklılıklar vardır. "Bölge" kavramından ortaya çıkan kargaşalığı "azgelişmişlik"le karıştırmamak gerekir. Azgelişmişliğin doğru bir tanımını yapmak için devletler düzeyinde bir araştırma yapmak ve elde edilen anlamlı verilerin ortaya koyduğu karakteristikleri dünya düzeyinde yapılan bir çözümlenme ile karşılaştırmak ve bu devletleri belirli kategorilere ayırıp sınıflandırmak gerekmektedir. İşte bu karakteristiklerden sonra onların birbirleriyle olan ilişkilerini kurmak zorunludur ve kurulan bu ilişkiler doğrultusunda birçok değişken koşulların tanımları elde edilirken "azgelişmişlik"te bir kavram olarak tanımlanmış olur. Koşullar arasındaki ilişkiler sadece yeryüzü düzeyinde bir farklılaşmayı aydınlatacak ve her ülke kendine özgü karakteristikleri, bu genel farklılaşma kategorisi ile birleştirecektir. Bazı yazarlar 20 yıldan bu yana karakteristiklerin ortaya koyduğu bu durumu azgelişmişliğin veya gelişmişliğin "testi" (ölçeri), "ölçütü" (kriteri) ve "belirtisi" (septom) gibi sözcüklerle ifade etmişlerdir. Yine bu bilim adamları azgelişmişliğin ölçütünün yediden yirmiikiye kadar olabileceğini savunmaktadırlar. Bunların bir bölümü temel yedi ölçüt üzerinde dururken, diğerleri bu sayıyı yirmiikiye çıkarmaktadırlar.

Azgelişmişliğin ölçütleri

- 1- Beslenme olanaklarının (besleyici ürünlerin) yetersizliği,
- 2- Toplumun bedensel (fiziksel) ve zihinsel yetersizliklerinin önemli ve tehlikeli boyutlar kazanması, okuma ve yazma bilmeme oranının yüksekliği, toplu hastalıklar, çocuklarda görülen ölüm oranının yüksekliği,
- 3- Kaynakların gereği gibi değerlendirilememesi veya kaynaklarla ilgili savurganlığın büyük boyutlara ulaşması,
- 4- Tarım kesiminin çok geniş olmasına karşın tarımdaki üretimin düşüklüğü,

- 5- Kentsel nüfusun toplam nüfusa oranının çok düşük olması ve orta sınıfın çok zayıf kalması,
- 6- Endüstrileşmenin dar bir bölgede sınırlı bir şekilde ortaya çıkmış olması ve bu dar bölgedeki endüstrileşmenin bile tamamlanamamış olması,
- 7- Üçüncü sektörün asalak bir duruma gelmesi ve giderek hızla büyümesi,
- 8- Kişi başına düşen ulusal gelirin çok az olması,
- 9- İşsizliğin yaygınlaşması, kötü iş koşulları ve gizli işsizliğin duyulması,
- 10- Ekonomik koşulların dışa bağımlı olması,
- 11- Toplumsal dengesizliğin tehlikeli boyutlara ulaşması,
- 12- Toplumsal ve ekonomik yapının büyük ölçüde parçalanmış olması,
- 13- Nüfus patlaması (nüfus artış hızının çok yüksek bir oranda olması),
- 14- Gelişen koşullar içinde bilinçlenme düzeyinin yetersizliği,
- 15- Alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilememiş olması (yol, su, elektrik, posta, kanalizasyon, okul vb.).

Yukarıdaki LACOSTE'ın yapmış olduğu kriterolojiye (ölçüt bilim) daha iyi bir açıklık getirmek için G. GAZES ve J. DOMÍNGO'nun ortak yapıtları(16) olan "*Az gelişmişliğin Kriterleri*" adlı yapıta başvurmak gerekmektedir.

Biz burada konumuzu daha iyi aydınlatmak açısından üç ana ölçütü incelemeye çalışacağız:

I— KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ULUSAL GELİR

İlk aşamada, herşeyden önce belirlenmesi gereken soru tümüyle "Üçüncü Dünya" olarak kabul ettiğimiz ülkeleri kapsayan alansal sınırlar nelerdir? Sorusuna yanıt vermektir. Sürekli olarak çeşitli denemeler aracılığıyla tam anlamıyla belirleyici olmasa bile, kabaca çok farklı ülkelerdeki kişi başına düşen brüt ulusal gelirin değerinin gösterdiği gelişmeden hareket ederek, genelde bir alansal sınırlama taslağı yapma girişiminde bulunmak olanaklıdır. Gerçekte henüz endüstrileşmemiş ülkelerdeki kişi başına düşen brüt ulusal gelirin değerindeki gelişmelerin birçok yanlışlıklar içerdiğini ve bu ülkelerde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunun bugün için, kendilerini zor beslediklerini veya içinde buldukları ekonomik ve toplumsal koşulların çok iyi değerlendirilemediğini elbette bilmek gereklidir.

Özellikle petrol dışsatımı yapan ülkelerde kişi başına düşen yıllık ulusal gelirin çok yüksek olmasına karşın halkın büyük çoğunluğunun yoksulluk ve sefalet içinde bulunması bir az gelişmişlik olgusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yöndeki örnekleri petrol ülkeleri dışındaki, farklı sosyo-ekonomik yapıdaki ülkeler açısından da alabildiğine çoğaltmak olanaklıdır. Eğer az gelişmişliğin kesin bir tanımını yapmamız gerekiyorsa bu noktaları gözden kaçırmamamız gerekir. Sonuç olarak, sosyalist ülkelerin ulusal istatistiksel değerlendirme yöntemlerinin (değerleri kaydetme usulü) öbür ülkelerinkinden farklı olduğunu da unutmamak gerekir. Bir başka sorun ise, "Üçüncü Dünya" ülkelerinin kişi başına düşen brüt ulusal gelir **düzeyinin** saptanması için yapılması gereken geçici listenin hangi

gelir düzeyi esas alınarak hesap edileceğidir. İstatistiksel bir tablo üzerinde kişi başına düşen brüt ulusal gelir, en zengin ülkeden en yoksul ülkeye doğru belirli bir düzen içinde sıralanmaktadır. Bölgesel dağılım farklılaşması da gözönüne alındığında sorun daha da karmaşık bir durum kazanmaktadır.

Ülkelerin herbirinin birbirlerine oranla nüfus açısından büyüklüğü ne olursa olsun, kişi başına düşen brüt ulusal gelirin ortaya koyduğu liste ve ondan oluşturulan diyagram(1) üzerinde bu ülkeler adeta bir merdivenin az çok da olsa düzenli basamaklarını anımsatmaktadır. Merdivenin eşik taşı ile en üst basamağı arasında korkunç yükseklik veya uçurum vardır. Eğer ülkelerin birbirlerine oranla nüfus bakımından farklılığı (büyüklüğü) gözönüne alınırsa, aradaki uçurumun daha da korkunç olduğu görülür.

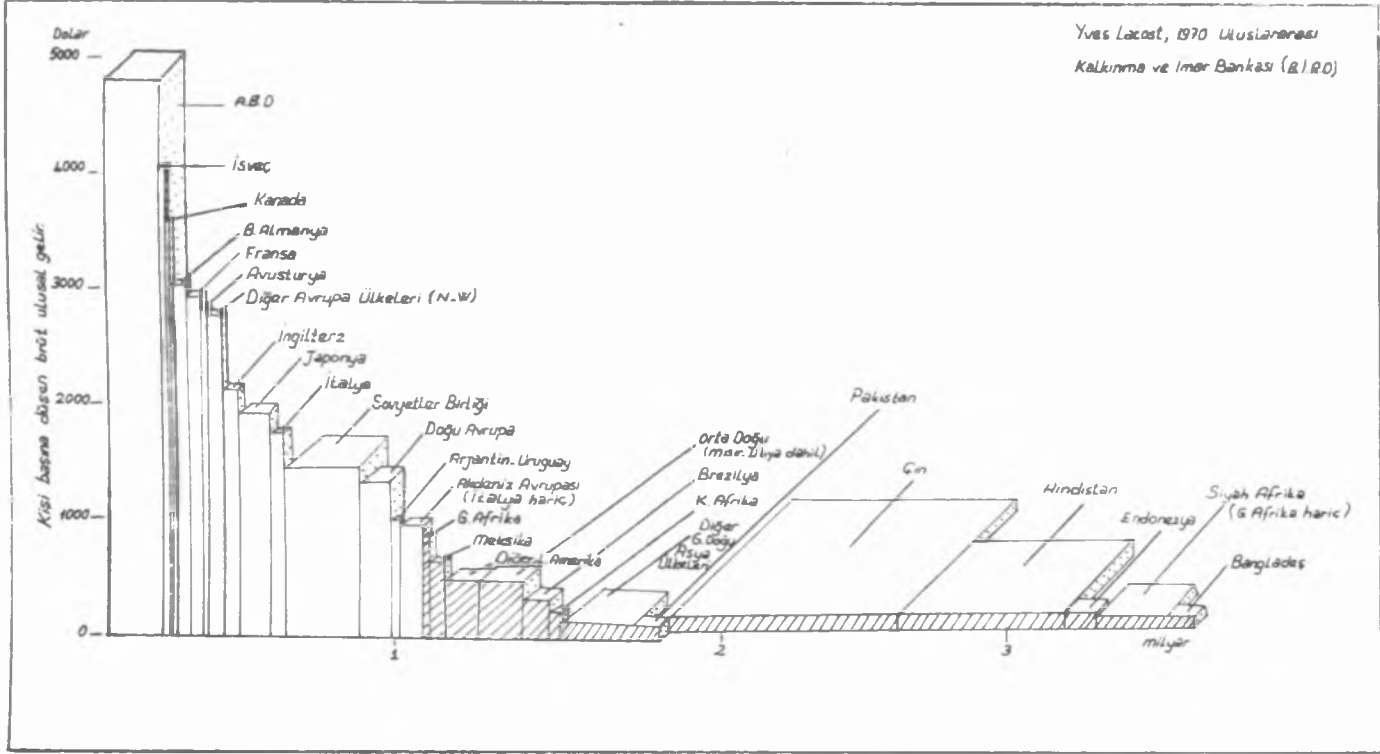
Az gelişmişliği simgeleyen temel göstergelerin bir kısmı her ne kadar tartışma götürür yapıda iseler de, kişi başına düşen brüt ulusal gelir, az gelişmişliğin ana ölçütlerinde birini oluşturmaktadır. Yuvarlak bir rakamla bu düzey 1000 \$ olarak kabul edilmiştir. Yalnız bu değerlendirilmede enflasyonist hesaplar, **üretimin artmamasına karşılık** fiatların artması, hesaplamalarda **cari hesapların** gözönünde tutulması gibi etkenler dikkate alınmamıştır. 1000 \$'ın altındaki kişi başına düşen ulusal gelir sahibi ülkeler az gelişmiş ülkeler grubu içinde gösterilirken, örneğin 1000 \$'ın üstündeki kişi başına ulusal geliri olan ama az gelişmişliğin belirtilerini kendine özgü yapıları içinde bulunduran ülkelerde "Üçüncü Dünya" grubu içine sokulmuştur. Bir de kişi başına düşen ulusal geliri (brüt) 1000 \$'ın biraz üzerinde olan (Yunanistan, Polonya, Arjantin) ve 1000 \$'ın biraz altında olan (Bulgaristan, Romanya, Portekiz) gibi ülkeler vardır ki bunlar **ara** (geçiş) yani az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında olan ülkeler olarak kabul edilmektedir.

Kıtalara göre brüt ulusal gelir (1968-1970)

Kıta	Kişi başına düşen ulusal gelir (yılda \$)	nüfus miktarı (milyon)
Afrika	200	350
Lâtin Amerika	560	280
Asya (Japonya hariç)	150	2000
Kuzey Amerika (Meksika hariç)	4660-5000	230
Avrupa	1900	740

Eğer brüt ulusal gelir sınırının göstergesini 1000 \$ olarak kabul edersek, yaklaşık olarak 1 milyar insan bu 1000 \$'ın çok üzerinde brüt ulusal gelir düzeyinin oluşturduğu yaşam koşulları içinde bulunurlarken, 3 milyara yakın, bir insan topluluğu bu düzeyin çok altında oluşan bir yaşam düzeyi içerisindedirler. Bunun da ötesinde tüm az gelişmiş ülkelerin, büyük çoğunluğu 500 \$'ın altında bir gelir düzeyine sahiptirler. Hindistan, Pakistan, Çin Halk Cumhuriyeti ve Endonezya gibi nüfusları dünya nüfusu içinde büyük çoğunluğu oluşturan ülkeler ise 150 \$'ın altında bir brüt ulusal gelir düzeyinde kalmışlardır. 2000 \$'ın üzerindeki grubu oluşturan ülkelerde yaşayan nüfusun toplamı dünya nüfusunun dörtte birinden da-

Şekil 1 : Çeşitli ülkelerde efektif nüfus ve kişi başına düşen brüt ulusal gelir.

ha az olmasına karşın, dünyadaki ekonomik aktivitelerin % 80'i ellerinde bulundurmaktadırlar. Buna karşılık, 500 \$ in altında gelir düzeyinde olan toplumlar ise tüm dünya nüfusunun 3/4 nü oluşturmakta oldukları halde dünya üretiminin % 15'i ellerinde bulundurmaktadırlar. Bu iki grubun arasında bulunan 30 kadar ülke ise dünya nüfusunun % 10'u oluşturuyorlar ve ekonomik aktivitelerinin oranı % 5 dir.

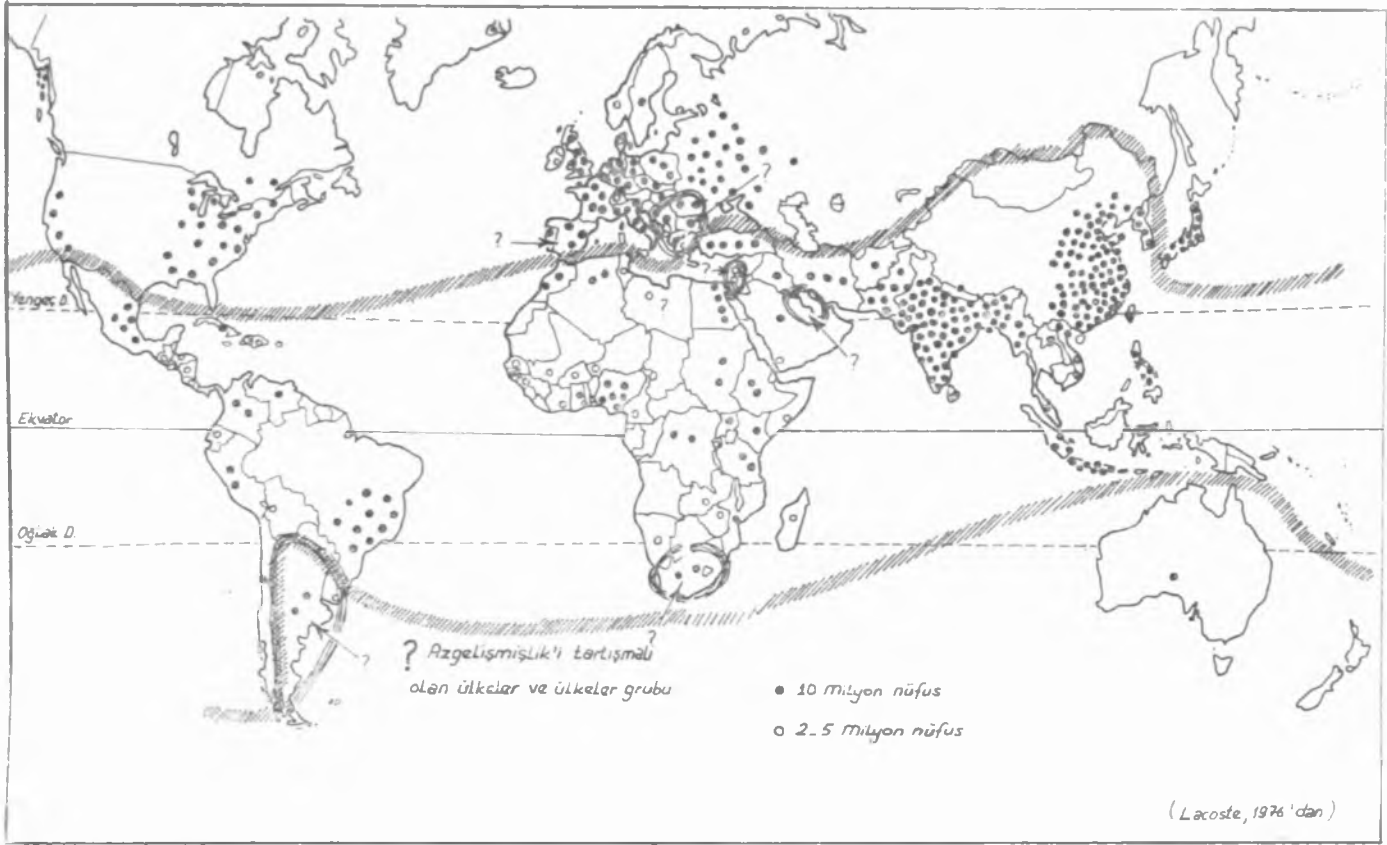
Az gelişmişliğin ölçütleri her ne kadar tartışılır nitelikte olsa da aralarındaki ilişkiler ve ortaya çıkış nedenleri çok iyi çözümlendiğinde konumuzu aydınlığa kavuşturucu yönleriyle onları kabul etmek zorundayız. Örneğin kişi başına düşen ulusal gelir değişken bir yapı içermesine, ülkelerde toplumsal adaleti sağlayan bir dağılımda olmamasına karşın, yine de ülkelerin genelde içinde buldukları sosyo-ekonomik gelişimi ve yapıyı göstermeleri açısından önemli bir ölçüttür. Fakat daha önce de belirlediğimiz gibi ülkelerin içinde buldukları enflasyonist durumu, egemen ülkelerin para ayarlama politikalarını, ayrıca brüt ulusal gelirin hangi yöntemlerle hesaplandığını (cari fiyat-sabit fiyat) çok iyi bilmek gerekmektedir. Kaldı ki brüt ulusal gelirin ülkeler içinde eşit dağılmadığı sık sık ileri sürülmektedir. Bu görüş bizce çok doğrudur. İşte bu doğruda az gelişmişliğin bir diğer ölçütünü oluşturmaktadır. (Bakınız: Şekil 2)

II— NÜFUS PATLAMASI

Bize göre "Üçüncü Dünya" ülkelerinin en önemli karakterini oluşturan olgulardan biri 40 yıldan bu yana, özellikle II. Dünya Savaşı sonunda başlayan ve çağdaş bir olay olan nüfusun hızla artmasıdır. Dünya nüfusunun olağan üstü artması 20.yy.ın ilk yarısından bu yana başlamıştır. Daha önceleri yüzyıllardan bu yana nüfusun ortalama artış hızı % 0,3 ün altında iken 19.yy. sonuna doğru % 0,5 e ulaşmış, 1945 de aniden % 1'e yükselmiştir. Bugün ise dünya nüfusunun artış hızındaki ortalama oran % 2 dir. Dünya nüfusunun 3 milyara ulaşabilmesi için 300 bin yıl yaşamış olmasına karşın bugün 30 yıl 3 milyara bir üç milyar daha ekleyecek bir nüfus artış hızına sahiptir. 1960 larda Dünya nüfusu yaklaşık 60 milyon artarken bugün yıllık ortalama artışı 80 milyon dolaylarındadır.

Bu nüfus artışına Üçüncü Dünya ülkeler topluluğunun önemli katkısı bulunmaktadır. Bugünkü kalkınmış ülkelerin nüfusu geçen yüzyılda (19.yy) insanlığın 1/4 nü oluşturuyordu. 19.yy.ın ilk yarısında ise dünya nüfusunun 1/3 den fazlasını oluşturmakta idi. 19.yy.da Avrupa ve Kuzey Amerika nüfusu hızla artan ülkelerin başında geliyordu. Bugün ise 4 milyar insanın 3 milyarı Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşamaktadır.(17)

Nüfus artış hızını ve onun sosyo-ekonomik etkilerini her devletin kendi sınırları içinde değerlendirmek gerekir, bazı yazar ve kuramcılar konuya gereken özeni göstermemektedirler. Fakat Üçüncü Dünya ülkelerinin faal nüfusları 2. Dünya Savaşından bu yana iki katına çıkmıştır.

Şekil 2 : Lacoste'a göre durumları az gelişmişlik açısından tartışmalı olan ülkeler.

Angelos ANGELOPOULOS,(18) dünyadaki nüfus artış hızının yıllık ortalamasını % 2 olarak belirlerken,bu artış hızının gelişmiş ülkelerde % 1, az gelişmiş ülkelerde % 2,5 ile % 3,5 arasında değişmekte olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca nüfuslar yılda % 1 artış hızına sahip ülkelerin nüfuslarının iki katına çıkması için 70 yıl gerektiğini, % 2 nüfus artış hızına sahip ülkeler için 35 yıl, nüfus artış hızı yılda 3,5 olan ülkelerin,nüfuslarının iki katına ulaşması için ise 20 yıl gerektiğini söylemektedir. Örneğin, İngiltere’de nüfusun iki katına çıkması için 140 yıl gerekmesine karşın Endonezya’da 24 yıl gibi kısa bir zaman süreci yeterli olmaktadır. Bu zaman süreci Türkiye’de 26 yıl, dünyada ise 35 yıl olarak belirlenmiştir. Angelos ANGELOPOULOS, gelecekte dünya nüfusunun artış olasılığını aşağıdaki tabloda şöyle belirlemektedir. (Milyon olarak) :

	1970	1980	1990	2000
Gelişmiş ülkeler	1.115	1.210	1.336	1.454
Az gelişmiş ülkeler	2.469	3.247	4.112	5.040
Dünya	3.584	4.457	5.418	6.494

XX. yy. sonunda dünya nüfusunun 3/4 den fazlası (%77,5) az gelişmiş ülkelerde yaşayacak, 1/4 den azı ise gelişmiş ülkelerde bulunacaktır. Ölüm oranında görülen düşme, Lâtin Amerika’da I.Dünya Savaşı ile II.Dünya Savaşı arasında başlamışken, Asya ve Afrika’da II.Dünya Savaşından sonra bu oranda büyük düşme görülmüştür. Sağlık önlemlerinin alınmasından sonra nüfus artışı adeta bir kartopu gibi büyümüştür. Toplu nüfus artmasının ana nedenlerinden biri daha önce de belirlediğimiz gibi az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında başlayan çok sıkı ekonomik ilişkilerdir. Ölüm oranında görülen artışın nedenleri nüfusun bir bölgeden diğer bölgeye taşınması, açlık, bulaşıcı hastalıklar ve bitmek tükenmek bilmeyen savaşlardı. II. Dünya Savaşından hemen sonra tıp dünyasındaki gelişme bir sağlık devrimi yaratırken bunu kimyevi maddelerin iyi bir şekilde işlenmesi ve üretilmesi takip etmiştir. Üçüncü Dünya ülkelerinde kurulan sağlık kampanyaları özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı amansız bir mücadeleye girmişlerdir. Gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ülkelerdeki bulaşıcı hastalıklara karşı yürütülen bu savaşın amacı kendi iyiliksever duygularının yanında:

- Gecekondularla zenginlerin oturduğu mahallelerin yanyana bulunması,
- Uçak yolculuğunun zamanı kısaltması nedeniyle bulaşıcı hastalıkların çok kısa zamanda gelişmiş ülkelere de yayılması endişesi,
- Kırsal ve kentsel alan arasındaki sıkı ilişkiler,
- Üretim mallarında görülen dış-alım satımının hızla büyümesi,
- İşçi gereksinimi gibi nedenleri de bu arada saymak mümkündür.

1950 lerde Seylan’da kişi başına 1/2 \$ harcanarak ölüm oranı % 40 düşürülmüştür. Bu yıllarda, tarım alanında bir işçide n iyi bir randıman alabilmek için 250 \$,

kalifiye bir endüstri işçisine sahip olabilmek için ise 3000 \$ yatırım yapmak gerekiyordu.

Bugün Avrupa'nın birçok ülkelerinde ölüm oranı az gelişmiş ülkelerden daha yüksektir. Çünkü az gelişmiş ülkelerde genç nüfus oranı daha fazladır. Örneğin, Fransa ve Almanya'da ölüm oranı %10,9, İngiltere'de ise %12 dir. Buna karşın Jamaika'da 1972 de bu oran %0,7, Seylan'da % 0,07, Venezuela'da %0,66, Korsika'da ise %0,5,7 dir.

Az gelişmiş ülkelerde ölüm oranının büyük ölçüde düşmesine karşın doğum oranı oldukça, yüksek bir düzeyde kalmıştır. Ekonomik, sosyolojik ve kültürel nedenler doğum oranının yüksek olmasında çok büyük etken olmuşlardır. Bu etkenleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

- Genç yaşta evlenmeler (15 yaşında evlenen bir kadının doğurma yetisi ortalama 10 çocuk olmasına karşın, 20 yaşında evlenen bir kadının ortalama 7 çocuk doğurma olanağı vardır.),
- Yüzyıllardan bu yana süren ölüm oranının yüksekliğinin doğurduğu (yarattığı) bilinçaltı şartlanmalar ve ölüm korkusu (çocuklarda görülen),
- Bazı geleneksel toplumlarda görülen fazla çocuk doğurma psikolojisi,
- Dinsel baskılar,
- Uzun yıllar boyunca kalabalık ailenin ekonomik ve sosyal açıdan güçlü bir aile olarak değerlendirilmiş olması,
- Yine bazı toplumlarda, çocuk doğumunun mutlu bir olay olarak kabul edilmesi ve onun üretici güç olarak görülmesi,
- Anne ve babaların çok çocuğu olmasından ileri gelen gururlanma duygusu (allah vergisi olarak değerlendirilmesi),
- Çok küçük yaşta çocuğun çalışmaya başlaması ile aile ekonomisine yaptığı katkı,
- Doğum anında, çocuk ve annelerin ölümünü önleyen önlemlerin alınması (hastane ve klinikler) örneğin, son yirmi yıl içinde doğum anında ölen çocuk ve annelerin ölüm oranı %20,5 iken bugün %4,1 e düşürülmüştür.
- Yaşama koşullarının iyileştirilmesi, yaşam sürecinin uzaması, Örneğin 1000 kız çocuğundan 15 yaşına gelmeden ve 40 yaşını geçmeden ölenlerin sayısı eskiye oranla çok düşürülmüştür.

Nüfus patlaması az gelişmişlik olgusundan sorumlu mudur?

Önce şunu belirlemek gerekmektedir ki gelişmiş ülkelerde nüfus artışı çok uzun yıllardan bu yana ekonomik hayatı canlandırıcı ve mutlu bir olay olarak değerlendirilirdi. Fakat az gelişmiş ülkelerde görülen bu olaya olumlu gözle bakılmıyordu.

Deniliyordu ki az gelişmiş ülkelerdeki bu hızlı nüfus artışı bu ülkelerin kalkınması için çok büyük engeller oluşturacaktır; Örneğin tüketici faal nüfus Üçüncü Dünya ülkelerinde üretimden çok daha hızlı artmaktadır. Bu durum ile ilgili örnekleme

için 1940–1950 Brezilya’sı gösteriliyordu. Bu zaman süreci içinde (1940–1950) ülkenin nüfusu 41 milyondan 51 milyona yükselmişti. Ortalama artış hızı % 20 olmasına karşın faal nüfustaki artış hızı % 11 dolayında kalmıştır. Faal nüfus 17 milyondan ancak 19 milyona çıkmıştır. Bu durumda faal 10 kişi için 24 kişi olan tüketici nüfus 27 ye yükselmiştir. Gelişmiş ülkelerde ise 100 faal kişi (15 ilâ 65 yaş arası) için 57 faal olmayan kişinin (yaşlı ve çocuk) bakımı sözkonusu iken, bu rakam az gelişmiş ülkelerde 100 kişi için 80 kişidir. Üretici kişi başına düşen, üretici olmayan kişi sayısındaki artış, nüfus artışından çok daha fazladır.

Ekonomist ve demograflar, nüfus artışından doğan yeni gereksinimleri karşılamak ve iş gücü yaratmak için nüfus artış hızı, ortalama % 1 olan ülke için ulusal gelirin % 4 nü yatırım yapmak zorunluluğunu söylüyorlar. Yaşam düzeyinin % 1 artması için de yine o ülkenin ulusal gelirin % 4 nü yatırım yapmak gerektiğini açıklıyorlar. O halde nüfusu yılda ortalama % 2,5 oranında artan bir ülke ulusal gelirinin % 15 ni yatırım yapmak zorunda kalıyor. Böylece az gelişmiş ülkelerdeki hızlı nüfus artışı ekonomik kalkınmayı engellemiş oluyor. Eğer bu gelişimin bir tablo üzerinde gösterilmesi gerekirse aşağıdaki tablo bunu bize çok iyi yansıtabacaktır

	Ortalama zaman süreci 1950–1970		ortalama zaman süreci 1968–1970	
	az gelişmiş ülkeler	gelişmiş ülkeler	az gelişmiş ülkeler	gelişmiş ülkeler
Brüt iç üretim	% + 4,8	% + 4,3	% + 5	% + 4,8
Nüfus artış hızı	% + 2,4	% + 1,2	% + 2,5	% + 1,2
Kişi başına düşen brüt iç üretim	+ 2,4	+ 3,1	+ 2,5	+ 3,6

Brüt iç üretimde görülen artış hızı toplamı ve 1950–1970 arası kişi başına düşen üretim hızı(19).

Görüldüğü gibi az gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen brüt ulusal gelir, nüfus artış hızının yüksekliği nedeniyle çok yavaş bir ritim izlemektedir.

Böyle bir yaklaşımla, az gelişmiş ülkelerdeki nüfus patlaması ile bu ülkelerin kalkınmaları arasında doğrudan uscu bir ilişki kurulmakta ve efektif tüketici nüfus oranındaki artışın ekonomik gelişmeyi engelleyen en büyük nedeni olarak gösterilmektedir. Bizce bu madalyonun bir yüzünü oluşturmaktadır. Fakat diğer yüzü ise az gelişmiş ülkelerde görülen bu hızlı nüfus artışı gelişmiş ülkeleri en azından yaklaşık bir yüzyıl geriden takip etmesidir. O halde, onlar bugünkü ekonomik düzeye nasıl ulaştılar? Örneğin, endüstri devriminin başlamış olduğu 19. yy.da İngiltere’de hızlı bir nüfus artışı vardı. Bu ülkede 19.yy. boyunca, nüfus artış hızı %1,1 ile %1,4 arasında değişirken, ekonomik gelişmedeki artış hızı yılda % 2 dolayında idi. Yine diğer, endüstrileşmiş ülkelerde ise 19.yy. boyunca hızlı

bir nüfus artışı vardı. Karşılığında az gelişmiş ülkelerde görülen nüfustaki artış hızı olayı (nüfus patlaması) çok yenidir. Bu İkinci Dünya Savaşı sonunda başlamıştır. Sonuç olarak şunu belirlemek ve vurgulamak gerekiyor ki az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını engelleyen sadece nüfus artış hızı değildir.

Gelişmiş ülkelerde doğum oranının düşme nedenleri

- Çocuğun yetişmesi için gerekli harcamaların artması (19.yy da çocuk üretici bir güç olarak görülüyordu. Bugün ise tam tersidir),
- Okuma yazma öğrenme zorunluluğu çocuğun üretime geçmesini geciktirmiştir,
- Yeni ekonomik koşullar için kalifiye eleman (bilinçli işçi) gereksinimi,
- Çocuğun okutulup geleceğinin garanti altına alınmasının büyük yatırımları zorunlu kılması,
- Bilinçlenme ile doğum oranında görülen düşmeler,
- Hayat düzeyinin yükselmesi,
- Sosyal ve ekonomik gelişmeler,
- Kadının ekonomik sirkülasyona girmesi,
- Ölümden görülen yaş ortalamasının yükselmesi.

Az gelişmiş ülkelerdeki nüfus artış hızının ve doğum oranının düşürülmesi için hızlı bir ekonomik gelişme ile doğacak sosyal bir gelişme gereklidir. Bugün gelişmiş ülkelerde görülen nüfusun doğal dengesini bulması bu görüşümüzü kanıtlamaktadır. Çünkü bu ülkelerde dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın, ekonomik ve sosyal gelişme ile doğru orantılı olarak bu denge kendiliğinden oluşmuştur. Bu nedenle dünyadaki az gelişmiş ülkelerde nüfus artış hızını yavaşlatmak için günümüzde bu ülkelerin kalkınması kaçınılmaz olmuştur.

Yoksa, aile planlaması, doğum kontrol hapları, 1954 I.Roma kongresi, 1965 II. Belgrad Kongresi gibi geçici önlem ve önerilerin hiçbiri bu sorunu çözmeye yeterli değildir.

III— TARIM VE TOPRAK SORUNLARI

“Üçüncü Dünya Ülkeleri”nin büyük çoğunluğunda kırsal kesimde yaşayan nüfus, toplam nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ortalama olarak kırsal kesim nüfus oranı Lâtin Amerika’da % 60, Asya ve Afrika’da % 70 dolaylarındadır. Buna karşın Avrupa’da % 5–10, Kuzey Amerika’da ise %6 dır. Bu sorun tarım alanındaki üretim yönünden büyük bir önem taşımaktadır.

Tarımsal üretimdeki sorunlar, kullanılan ekipman, teknik ve doğa koşullarından oluşmaktadır. Doğa koşulları yüzyıllardan bu yana büyük ölçüde insanlar tarafından değiştirilmiştir.

Toprak sorunları ise, üretim araçlarının uygunluğu (toprağın işlenmesi açısından), üretim araçları ve üretim ilişkilerinin oluşturduğu üretim sistemi ile doğrudan iliş-

kilidir. Burada üretimi yaratan işçi kesimi ile toprak sahipleri ve tüccarlar arasındaki üretim dağılımında ortaya çıkan sorunlar, sorunu belirleyici niteliktedirler. Bir coğrafyacı olarak bu alanda "Üçüncü Dünya Ülkeleri"nin bir sınıflandırmasını yapmak, ayrıca bir tanım getirmek bunun da ötesinde bu çok önemli iç içe girmiş bu iki sorunu (temelde aynı olan) çok yönlü bir coğrafi yaklaşımla aydınlatmak gerekmektedir. Çünkü bu sorunları çözmeden önce "Üçüncü Dünya Ülkeleri"nin tropikal bölgelerde bulunduğunu ne de onların en büyük engellerinin doğa koşulları olduğunu söylemek bizce bir yerde işin kolayına kaçmaktır.

Bugün sık sık şu örnekleri tekrarlamak hiç bir şeyi kanıtlamamaktadır. Örneğin, mısır üretiminde Lâtin Amerika'da 1 hektardan 1200 Kg, Afrikada 800 Kg. elde edilirken A.B.D.de 3000 Kg. ürün elde edilmektedir. Buğday üretiminde ise bu rakam Hindistan'da 1 hektardan 700 Kg. ürün alınırken Avrupa'da 3 tondur. Pırince gelince yine Hindistan'da 1 hektardan 1200 Kg, Avrupa ve A.B.D.de ise bunun üç veya dört katı ürün elde edilmektedir. Hayvansal ürünlerin üretiminde bu farklılaşma çok daha büyüktür. Örneğin, bir inekten yılda 160 litre Uzak-Doğu'da, 240 litre, Afrika'da 410 litre Lâtin Amerika'da süt elde edilirken A.B.D.de 1500 lt., Avrupa'da ise 2000 lt. süt elde edilmektedir.

Açıkça söylemek gerekirse bu rakamların birçoğu doğruları vurgulamamaktadır. Çünkü "Azgelişmiş Ülkeler"de bu veriler ülkeden ülkeye değiştiği gibi bölgeden bölgeye göre de değişmektedir. Ayrıca işletmeler arasında bile bu değişikliği görmek mümkündür.

Tüm bunları iletişim araçlarının bize yansıttığı biçimde tropikal bölgelerin verimsizliğine –bioklimatik koşullardan dolayı– bağlayarak açıklamalar yapmak ve bunlarla "Üçüncü Dünya"yı betimlemek çok büyük yanılgılara saplanmak demektir. Ayrıca bu bağışlanamayacak bir yanlış ve haksızlıktır. Bunun da ötesinde doğa koşullarının oynadığı rolü (tropikal) bölge topraklarının verimsizliği ve kuraklığı açısından temel neden olarak göstermek gibi bir yanılgıyı içeren determinist bir görüşle birleşmektedir.

Diğer bir örneklemede; "Üçüncü Dünya Ülkeleri"nde tarım üretimindeki ortalamaların çok düşük olduğu sürekli tekrarlanmaktadır. Kuzey Amerikalı bir çiftçi en iyi bir şekilde kırk kişiyi besleyebilecek bir üretim yaparken, Avrupalı bir çiftçi 20, azgelişmiş ülkelerde ise ancak 4–6 kişiyi besleyebilecek bir üretim yapılabilir. Örneğin, Brezilya'da bir çiftçi 6 kişiyi Hindistan'da 4 kişiyi besleyebilecek bir üretim yapılabilir. Bu rakamlar "azgelişmiş ülkelerin bir çoğunda çok daha düşüktür. A.B.D.de bir çiftçi ortalama 20 ton tahıl üretimi yapabilirken, Avrupa'da 10 ton, azgelişmiş ülkelerde ise 1 ton hatta 500 Kg.dan az tahıl üretimi yapabilmektedir.

Şüphesiz "Üçüncü Dünya Ülkeleri"nde görülen tarımsal alandaki bu verim düşüklüğü binlerce defa söylenmiş ve ortaya konulmaya çalışılmıştır. Fakat buradaki temel nedenin teknik yetersizliğinden dolayı doğa koşullarının ortaya koyduğu güçlüklerin yenilemediğini, belli yenilikler için gerekli kapitalin neden bu ülkeler-

de oluşmadığını, birçok bilim adamı ve iletişim araçları vurgulamak ve açıklamak istememekte ısrar etmektedirler. Bunların da ötesinde "azgelişmiş Ükeler"deki üreticilerin kötü beslenme ve hastalıklarından dolayı düşen üretim potansiyellerinden hiç söz etmemektedirler.

Doğa koşullarının oynadığı roller

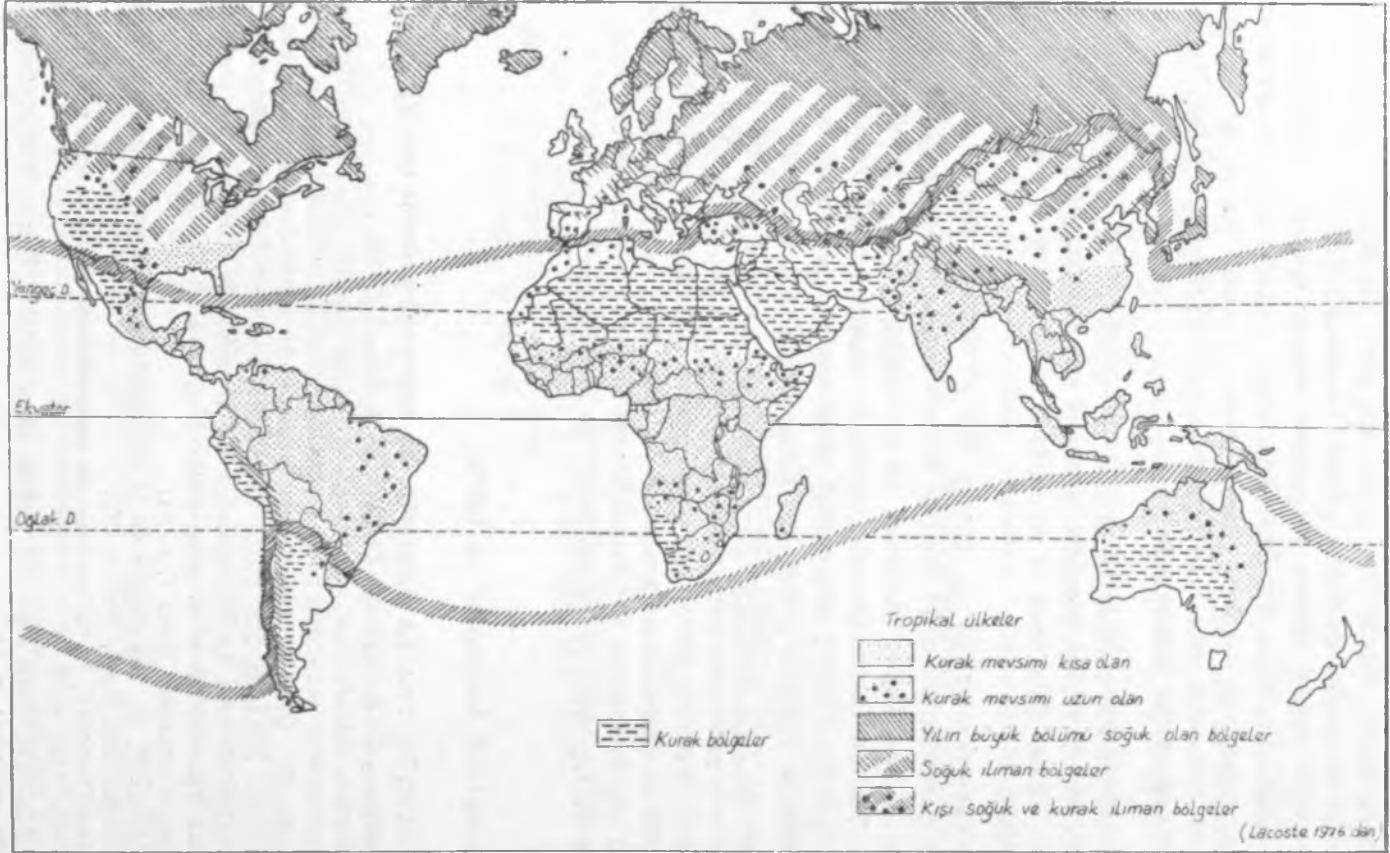
"Azgelişmişlik" in oluşmasında doğa koşulları dışındaki etkenler (faktörler) çok önemli olsalar bile "azgelişmişlik" i belirleyen en büyük etkinin doğa koşulları olduğu her zaman ve her yerde vurgulanmak istenmektedir.

Herhangi bir ülkede veya bölgede bir kalkınma programı hazırlanmaya kalkışıldığında ilk akla gelen kırsal kesimdeki doğa koşullarının ortaya koyduğu güçlüklerin yok edilmesi olmaktadır. Bunlar toprağın erozyonu, toprağın zenginleştirilmesi, sulama sorunları veya su baskınlarını önleyici tedbirler olmaktadır. Fakat ne bir radikal sosyal içerikli toprak reformu ne de bir ekipman yetersizliği, bunun da ötesinde doğa koşullarından dolayı ortaya çıkan olumsuz engellerin ortadan kaldırılması için gerekli teknolojik gereksinimlerinden ve dış girdilerin artan maliyetlerinin yüksekliğinden söz edilmektedir.

Gerçek şudur ki "Üçüncü Dünya Ülkeleri" nin büyük çoğunluğu tropikal iklim kuşağının egemen olduğu zonlarda (bölgelerde) bulunmaktadır. Şüphesiz kuraklık bu ülkelerin bir kısmı için büyük bir engel oluşturmaktadır. Fakat bugünkü teknik gelişmelerle sulama yapabilme olanağı vardır. Ayrıca ılıman ülkelerde soğuk mevsimlerin ortaya koyduğu güçlüklerden bu güçlükler daha kolay çözülebilmeye olanağına sahiptirler. (Şekil 3)

20-25 yıldan bu yana, bazı yazarlar tropikal zonlarda bulunan "Üçüncü Dünya" ülkelerinin içinde bulunduğu yoksullukların ana nedenini toprağın elverişsizliği ile açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu yazarlar Avrupa'nın binlerce yıldan bu yana geri kalmışlığının nedenlerini nasıl açıklayacakları doğrusu merak edilmesi gereken bir başka sorundur. Böyle varsayımdan hareket edilmiş olsa dahi bugün zengin Avustralya'nın büyük bir kısmının tropikal iklim kuşağında bulunduğu nu acaba neden unutmak istemektedirler?

Gerçekte, tropikal bölgelerdeki kurak mevsimlerin yıllara göre değişmesi bir takım olumsuzluklar yaratmaktadır. Fakat bu güçlükler Avustralya ve Teksas çiftçilerinin, hayvan yetiştiricilerinin tanımadığı veya yaşamadığı güçlükler değildir. O halde olumsuz koşullarda güçlü ekipmana herşeyden fazla gereksinim vardır. Ayrıca "Üçüncü Dünya Ülkeleri" nin tamamı tropikal iklim kuşağında bulunmamaktadır. Bu ülkelerin bir kısmı kışları soğuk ılıman iklim kuşağında da bulunmaktadır. Örneğin, Kuzey Çin'de 300 milyon, Kore'de 45 milyon insan bu kuşakta yaşamaktadır. Kuzey Çin'in iklimini Şikago ve Berlin'in iklimiyle karşılaştırmak mümkündür. Akdeniz iklimi ise sadece Kuzey Afrika'da hüküm sürmemekte, Kaliforniya ve zenginlik içinde yüzen Florida'da da hüküm sürmektedir(20).

Dönenceler-arası kuşakta yer alan ülkeler.

"Üçüncü Dünya Ülkeleri"nin bulunduğu geniş alanlarda, alivual bölgeler, vadi tabanları ve deltalar da bulunmaktadır. Musonlar Asyası'nda nüfusun büyük bir bölümünün yaşadığı bilinen bir gerçektir. Güney Amerika ve Tropikal Afrika'da vadi tabanları ormanlarla kaplıdır. Eğer drenaj yapılırsa sular altında kalmış ağır alivual toprakların işletilme olanağı vardır (kanallar açarak-bendler yaparak). Hidrolik sistemden yoksun bu bölgeler halklarının ikinci bir çıkmazı ise bataklıkların oluşturduğu hastalıklardır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; bu bölgelerde sömürü düzenine son vererek, gerekli teknik ve bilgi donatımı ile verimli ürünler almak mümkündür. Çünkü kolonial ülkeler, daha önce bu yöntemlerle başarıya ulaşmış çok iyi ürünler üretmişlerdir.

Bu bölgelerdeki sefalet ve az gelişmişlikten tropikal doğu sorumlu değildir ve ne de hastalıklardan doğa koşulları sorumludur. Dün olduğu gibi bugün de "Üçüncü Dünya Ülkeleri" kolonial ve neo-kolonial baskılar altında bulunmaktadır. Tarımsal üretim sorunları üzerine bu baskıların etkisi tartışılmaz. Örneğin, tarım ürünlerini, kendi metropoller ve uluslararası pazar gereksinimlerine dönük bir biçimde organize etmişlerdir. Kuzey Afrika'da üzümçülüğü, ılıman tropikal bölgelerde, Orta Amerikada muz, Uzakdoğuda kauçuk üretimini onlar planladı. Afrika'yı iş gücünden yoksun bırakarak kahve ve kakao üretimine zorladılar. Bu ülkelerin beslenme sorunlarıyla fazla ilgilenmediler. Ürünleri tekelci şirketleri aracılığı ile uluslararası pazara sürerken bu ülkelere en küçük bir yatırım yapma gereğini bile duymadılar. İşte ihanet üzerine kurulmuş bu ekonomi bu bölge ve ülkelere az gelişmişliği yerleştiren politik bir uygulamadır.

Bibliyografik kaynaklar ve notlar

- (1) LACOSTE, Yves, *La Géographie du Sous-séveloppement* (Az gelişmişliğin Coğrafyası). PUF. yayınevi, Paris, 1976, s. 8-22, 3. baskı.
- (2) Burada coğrafyacılar adına bugüne kadar yapılan coğrafi yaklaşımların ve kartoğrafik projelerin basit ve oldukça yetersiz oldukları vurgulanmak istenmektedir. Özellikle «az gelişmiş ülkeler»deki istatistiksel kriterler her zaman sağlıklı olmadığı gibi, bazen de şaşırtıcı sonuçlar doğurabilmektedirler.
- (3) DRESCH, Jean, *La Connaissance du Tiers-monde* (Üçüncü Dünyanın tanımı) «*Le Tiers-monde et la géographie*» (Coğrafya ve Üçüncü Dünya), Chiers, Jussieu Université, Paris 7, s. 8-11.
- (4) ROSTOW, W., *Les Etapes de la croissance économique* (Ekonomik Kalkınma Dönemleri), Paris, 1962, s. 203.
- (5) FREYSSINET, J., *Le Concept du sous-développement* (Az gelişmişlik kavramı) Paris, 1966, s. 19.
- (6) LACOSTE, Yves, a.g.e.'den naklen aktarılmıştır. *France Observateur* (Nouvel Observateur), s. 26.
- (7) BORATAV, K., *Toplumbilim* (Üçüncü dünya, gözlemler, sorunlar, düşünceler), 1977, 1. baskı, İstanbul, s. 8-10.

- (8) JALÉE, P., **Le Pillage du Tiers-Monde** (Üçüncü Dünyanın yağmalanması. Paris, 1968, s. 11.
Ayrıca bakınız: Aynı yazarın **L'impérialisme en 1970** (1970 Emperyalizmi) ve **Le Tiers-Monde en chiffres** (Rakamlarla Üçüncü Dünya), Paris, 1970-1971.
- (9) BOUKHARINE, **L'Economie mondiale et l'impérialisme** (Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm), 1969, Yay. Anthopes: Y. Lacoste'den naklen verilmiştir. a.e.g. s. 27.
- (10) AMIN, S., FAIRE, A., HUSSEIN, M., MASSIAH, G., **La Crise de l'impérialisme** (Emperyalizmin krizi), Paris, 1975, s. 11-48.
Ayrıca bakınız: KEYDER, Ç., **Emperyalizm, az gelişmişlik ve Türkiye**, Birikim yayınları, Ankara, 1979, 2. Baskı.
- (11) FRANK, A.G., **Le Développement du sous-développement** (L'Amérique Latin) (Az gelişmişliğin gelişmesi) (Latin Amerika), Maspero yay., Paris, 1972, s. 8-31. 223.
- (12) PALLOIX, C., **L'économie mondiale capitaliste, «Economie et socialisme»**, Maspero yay., Paris, 1971, cilt 2, s. 182.
- (13) ALBERTİNİ, J.M., **Les Mécanisme du sous-développement**, Ouvrières yayınları, Paris, 1967, s. 11, 12, 18.
- (14) LACOSTE, Yves, a.g.e. s. 36-41.
- (15) LACOSTE, Yves, a.g.e. s. 48-52.
- (16) Yukarıdaki tabloda kişi başına düşen ulusal gelirin 1968-1970 yılları ile ilgili olmasının ana nedeni, bu yıllardaki doların alım gücü gözönüne alındığından-
dır. Son yıllara ait istatistiksel rakamlar vermek olanağı vardı.
- (17) CAZES, G. ve DOMINGO, J., **Les Critères du sous-développement**, Géopolitique du Tiers-Monde), Breal, 1975, s. 18-20.
- (18) LACOSTE, Yves, a.g.e. s. 36-87.
Bakınız: BONNEFOUS, EDOUARD, **Le Monde est-il surpeuplé?** (Dünya fazla nüfuslu mudur?) Hachette yay., Paris, 1968, s. 9-35.
- (19) ANGELOPOULOS, ANGELES, **Le Tiers-Monde face aux pays riches** (Gelişmiş ülkelere karşı Üçüncü Dünya), PUF yay., Paris, 1973, s. 44-47.
- (20) GAZZES, G., DOMINGO, J., a.g.e. s. 31.
- (21) LACOETE, Yves, a.g.e., s. 128-129.

Résumé

Un Nouveau Domaine de Recherches en Géographie Economique et Sociale: La Géographie du Sous-développement.

Cet article fut l'une des conférences de la série organisée par l'Institut de Géographie de la Faculté de Lettres de l'Université d'Istanbul. Elle fut prononcée de 6 mai 1980 dans le but de définir «la géographie du sous-développement.»

Il se compose de trois parties:

a) Introduction: Les raisons de l'apparition de la géographie du sous-développement et les résultats obtenus. En citant d'Yves LACOSTE, Pierre GEORGE et Jean DRESCH.

b) Essai de définition du concept «sous développement» en étudiant les points de vue des économistes, des sociologues, des agronomes, des historiens et des géographes.

c) Premières étapes d'une approche géographique de la notion du «sous développement».